

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BIOLOGİYASINDAN ÜMUMİLƏŞDİRİCİ DƏRSLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFI

Gülər Novruzova,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant

ADPU

E-mail: g.novruzova@ outlook.com

Gülsüm Qurbanova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.M. Hüseynov,
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva*

Açar sözlər: *ümumiləşdirici dərslər, təfəkkür, biologiya, sistemləşdirmə, generativ orqanlar*

Ключевые слова: *обобщающие уроки, мышление, биология, систематизация, генеративные органы*

Key words: *summarizing lessons, thinking, biology, systematization, generative bodies*

Təhsilin inkişafına dair sənədlərdə XXI əsrdə cəmiyyət üzvlərinin, o cümlədən gənclərin hər birinin yaradıcı və müstəqil düşünən, inkişaf edən yaradıcı təfəkkürə malik şəxsiyyət kimi formalaşması vəzifəsi irəli sürülür.

Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatının, yeni pedaqoji layihələrin əsas məqsədi tədrisin inkişaf etdirilməsi və dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasıdır. Bu sahədə ölkədə elmi-pedaqoji, metodik tədqiqatlar aparılır və tədrisdə tətbiq edilir. Biologiya fənni üzrə məzmun standartlarında, şagirdlər tərəfindən mövzunun mənimsənilməsi, dərk edilməsi, biliklərin möhkəmləndirilməsi və yaddaşda uzun müddət saxlanması kimi prinsiplər nəzərə alınmışdır.

Dövrün informasiya bolluğu şəraiti şagirdləri seçim qarşısında qoyur. Müəllim onlarla daha çox işləmək məcburiyyətində qalır. Vaxtdan səmərəli istifadə edilməsinin zəruriliyi yaranır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi, şagirdlərə müstəqilliyin verilməsi, onların tədqiqatçılığa cəlb edilməsi çox vaxt tələb edən əməliyyatlardır. Vaxtın azaldılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, təlim prosesinin intensivləşdirilməsi problemin çıxış yolu ola bilər. Dərsin intensivləşdirməsi vaxtı dəyişdirmədən, keyfiyyəti azaltmadan lazımı bilik və bacarıqların şagirdlərə aşılmasına əsaslanır. Dərsin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə edilməsi müasir, daha effektiv metod və metodik priyomların həyata keçirilməsini tələb edir. Təcrübə göstərir ki, müəllim materialı sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə əməliyyatları ilə məqsədinə nail ola bilər

(1, 102).

Pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin əsas prinsiplərindən biri möhkəmlilik hesab edilir. O, yeni ideyaların kəşfinə deyil, kəşf olunmuş hadisələrin, biliklərin mənimsənilməsinə yönəldilən öyrənmə prosesidir. Bu prosesdə əvvəllər əldə olunmuş bilik, bacarıq və vərdislər təkrarlanır, ümumiləşdirilir, daha da təkmilləşdirilir. Haqlı olaraq yaddaşı bilikləri möhkəmləndirməyin psixoloji əsası hesab edilir. Bununla belə, möhkəmlilik prinsipi yalnız hafizəyə deyil, həm də şagirdlərin idrak fəaliyyətinin təfəkkür, emosional və iradə proseslərinə əsaslanmalıdır. İnsanın hafizəsi seçicilik xarakterində olub, əhəmiyyətli, mənalı, zəruri olanları seçir və unutmur.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, biliyin möhkəmləndirilməsi prosesində müqayisə, təhlil, sintez, ümumiləşdirmə kimi zehni əməliyyatların böyük rolu vardır. Onlar yadda saxlama prosesinin intensivliyinə kömək edir. Ona görə də dərstdə yeni biliklərin mənimsənilməsində mövzunun ümumiləşdirilməsinin, yeni anlayışların konkret olaraq şagirdlərə çatdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Biliklərin möhkəmləndirilməsində şagirdlərə materialın sistemləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi istiqamətində suallar verilir. Onlara materialın hissələrlə və yaxud bütövlükdə təhlili, ümumiləşdirilməsi tapşırıılır. Materialın yeni bir şəkildə qruplaşdırılması, sxem, cədvəl və diaqramların köməyi ilə obyekt və hadisələr arasındakı əlaqələrin aşkar edilməsi, biliklər sisteminin daha aydın başa düşülməsinə və

yadda qalmasına kömək edir. Materialda əsas olanların ayrılması, sistemə salınması, materialda mühüm olanların seçilməsi, sxemləşdirilməsi şagirdlərin daha dərin bilik və bacarıqlar əldə etməsi imkanını artırır. Problemin həllində ümumiləşdirici dərslərin əhəmiyyəti böyükdür.

Biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərin təşkili və keçirilməsi zəruri olduğu kimi həm də böyük elmi imkanlara malikdir. Bu imkanlar fənnin məzmun standartlarında öz əksini tapmışdır. Yeni biologiya dərslərində mövzular tədris vahidləri əsasında sistemləşdirilmişdir. Hər bir mövzunun tədrisində material ümumiləşdirilir. Tədris vahidinin mövzuları keçildikdən sonra isə ümumiləşdirici dərslər təşkil olunur və material ümumiləşdirilir. Materialın ümumiləşdirilməsi sxem, cədvəl, şəkil, slayd, qrafik formasında aparılır. Tədris vahidinin mövzularının ayrı-ayrılıqda və sonra onların birlikdə ümumiləşdirilməsi şagirdlərdən bilik və bacarıqlarla bərabər onların yaradıcı təfəkkürünün inkişafına əsaslanır.

Təlimin əsas prinsiplərindən biri olan biliklərin möhkəmləndirilməsi ümumiləşdirici dərslərin təşkilindən, onun növlərindən, metodlarından və vaxtından asılıdır. Biliklərin ümumiləşdirilməsi ilə möhkəmləndirilməsində bir sıra qaydalar əməl olunmalıdır:

- Əsas, zəruri məsələlər seçilməli, az əhəmiyyətliyə çox vaxt sərf etməməli, hafizəni həddən artıq yükləməməli;

- Şagirdlərin başa düşmədiyi materialın hafizədə möhkəmlənməsinə, mexaniki əzbərciliyə yol verilməməli;

- Şagirdlər əsas olanı qeyri-əsasdan, həyat üçün zəruri olanı az əhəmiyyətliyə ayırmağa alışdırılmalı;

- Təhlil, sistemə salma, ümumiləşdirmə əməliyyatları şagirdlər tərəfindən aparılmalı;

- Hafizədə saxlanılacaq material konkret olaraq sxem, cədvəl, diaqramların köməyi ilə sistemləşdirilməli və ümumiləşdirilməli;

- Sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə apararkən mövzulararası və fənlərarası əlaqənin yaradılmasına diqqət edilməli;

- Əvvəl mövzunun, sonra bəhsin materialı ümumiləşdirilməli;

- Materialın yadda saxlanması üçün müsbət motivlər, stimullar yaradılmalı, mövzuya maraq oyadılmalı;

- Bilikləri möhkəmləndirərkən yeni nümunələr, dəqiqləşdirici ümumiləşdirmələr, illüstrasiyalar əsasında hafizə, təfəkkür inkişaf etdirilməli;

- Bilikləri ümumiləşdirərkən əvvəl keçilənlərlə əlaqələr yaradılmalı, keçilmiş biliklər yeni biliklərin içində xatırladılmalı;

- Sxem, cədvəl, diaqram qurularkən müxtəlifliyə, məntiqə, maraqlı, cəlbedici olmasına səy göstərilməlidir (1, 120).

Ümumiləşdirici dərslərin aparılması şagirdlərin ümumiləşdirmə bacarıqlarını və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir. Dərs materialının ümumiləşdirilməsi o qədər də asan bir proses deyildir. Bütün şagirdlər onu aydın dərk etmir və ümumiləşdirmə apararkən materialı uzun-uzadı söyləyirlər. Onlar mətnin sistemə salınmasında, qısa, konkret ifadə edilməsində, əsas olanların digərlərindən seçilməsində çətinlik çəkirlər. Təəssüf ki, bir çox müəllimlər də materialın ümumiləşdirilməsi əməliyyatını lazımcına qiymətləndirmir, ona əhəmiyyət vermirlər. Mövzu və ya bəhsin materiallarını sual-cavab aparmaqla təkrarlayır və bunu ümumiləşdirmə hesab edirlər. Ümumiləşdirici dərslər təkrarlama, materialın yada salınması kimi aparılmamalıdır. Materialın təkrarında keçənlər yada salınır, hafizə və yaddaş əsaslanır. Ümumiləşdirmə apardıqda isə şagirdlərin məntiqi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilir. Belə ki, onlar materialda ümumi olanları, xüsusidən ayırır, sistemləşdirir, müqayisə aparır, nəticəyə çıxarırlar. Oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən edirlər. Şagirdlərə ayrı-ayrı dərslərdə verilmiş bilik və bacarıqlar ümumiləşdirilir, sistemə salınır, inkişaf etdirilir. Onların keçmiş bilikləri ilə yeni material arasında məntiqi əlaqələr yaradılır ki, bu da mövzunun şüurlu dərk edilməsinə, hadisə və obyekt haqqında sərbəst, yığcam fikir söyləməsinə kömək edir. Belə dərslərdə şagirdlərə əvvəl kiçik hissələrin ümumiləşdirilməsi, sonra daha geniş materialın, bütövlükdə mövzunun, daha sonra bəhsin ümumiləşdirilməsi bacarıqları aşılanmalıdır.

Məsələn, 6-cı sinif dərslərinin mövzuları dörd bölmə, səkkiz fəsil üzrə qruplaşdırılmışdır. Hər tədris vahidinin sonunda ümumiləşdirici tapşırıqlar verilmişdir. Müəllim ümumiləşdirici dərslər təşkil etməklə tədris vahidi üzrə keçilən mövzuları ümumiləşdirir. Belə ki, dərslərdə üçüncü

bölmə “Orqanizmlərin həyat fəaliyyəti” adlanır. Onun üçüncü fəslə “Bitkilərin generativ orqanları” kimi müəyyən edilmişdir. “Çiçək”, “Çiçək qrupları”, “Toxumun quruluşu”, “Meyvə” kimi mövzuların tədrisindən sonra ümumiləşdirici tapşırıqlar verilir. Ümumiləşdirici dərslər üçün verilmiş tapşırıqlar yerinə yetirilir. Tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra müəllim şagirdlərə “Çiçək”, “Çiçək qrupları”, “Toxumun quruluşu”, “Meyvə” mövzularının ümumiləşdirici sxemini işlədir. Həmin sxemləri birləşdirərək “Bitkinin generativ orqanları” sxemini əldə edirlər. Bu cür ümumiləşdirmələr materialın dərinədən dərk olunmasına, yaddaşda uzun müddət qalmasına və şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir (2, 51).

7-ci sinfin dərslərində də material 3 bölmə üzrə 8 fəsil əsasında verilmişdir. Burada da hər fəsildə dördədən səkkizə qədər mövzu işlənmişdir. Hər bir mövzunun ümumiləşdirici dərslərdə sxemlərlə ümumiləşdirilməsi imkanları mövcuddur. Məsələn, 8-ci fəsil “Xordalı heyvanlar. Quşlar və məməlilər” adlanır. Birinci mövzu “Quşlar sinfi” kimi adlandırılmışdır. Sonrakı mövzular “Quşların çoxalması və inkişafı. Quşların həyatında mövsümi hadisələr”, “Quşların ekoloji qrupları. Quşların əhəmiyyəti” kimi mövzularda quşların quruluşu, həyat tərzi, ekoloji yayılması, çoxalması, davranışı və s. verilmişdir. Onların hər birinin ümumiləşdirici sxeminin işlənməsi mümkündür. “Quşlar sinfinin xarakterik əlamətləri”, “Quşun xarici quruluşu”, “Quşun skeleti”, “Quşun daxili orqanları”, “Quşların sinir sistemi”, Quşların çoxalması və inkişafı”, “Quşların təsnifatı”, “Açıq sahənin quşları”, “Meşə quşları”, “Sahil və su quşları” kimi ümumiləşdirici sxemlərin işlənməsi yaxşı nəticə verir. Məsələn, “Quşlar sinfinin xarakterik əlamətləri” sxeminin işlənilməsi şagirdlərin quşların əlamətlərini dərinədən öyrənməsinə, yaradıcı təfəkkürünün inkişafına imkan yaradır.

Müəllim dərslərdə şagirdləri qruplara bölüb hər qrupa bir sxemin işləməyi tapşırıla bilər. Bu vaxta qənaət edilməsinə, az vaxtda bütün fəslin ümumiləşdirilməsinə imkan verir. Yuxarı sinif-

lərdə də ümumiləşdirici sxemlər üzrə mövzuların və bəhslərin materiallarının ümumiləşdirilməsi əməliyyatından istifadə edilməsi imkanları genişdir. Müəllim həmin imkanlardan səmərəli istifadə etməli, şagirdlərin sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə bacarıqlarının, müstəqilliyinin, yaradıcı təfəkkürünün inkişafına ciddi yanaşmalıdır.

Müəllim ümumiləşdirici dərslərə xüsusi hazırlaşmalı olur. Çünki şagirdlər sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə aparmaqda çətinlik çəkirlər. Ona görə də müəllim dərslərdə hazırlaşarkən mövzular üzrə mümkün sxemləri əvvəlcədən işləyir. Ümumiləşdirəcək mövzuları ayrı-ayrılıqda və bəhs üzrə müəyyənləşdirir. Dərslərdə isə onların işlənməsini şagird qruplarına həvalə edir. Onların işinə kömək edərək sxemlərin işlənməsi qaydalarını onlara öyrədir. Ümumiləşdirici dərslərin təşkilinə verilən tələblərə əməl etdikdə o, daha maraqlı olmaqla, çətin materialın asan mənimsənilməsinə təmin edir, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Problemin aktuallığı. Təhsilin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hərtərəfli inkişaf etmiş, məntiqi, tənqidi, xüsusilə yaradıcı təfəkkürlü şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı o qədər də asan olmayıb müəllimdən işinə yaradıcı yanaşmağı tələb edir. Tədqiqatlara əsasən demək mümkündür ki, biologiyanın tədrisində problem hələ öz həllini tapmamışdır. Ona görə də biologiyadan ümumiləşdirici dərslərin təşkili ilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı aktual problem olaraq qalır.

Problemin elmi yeniliyi. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün ümumiləşdirici dərslərin təşkili ilə inkişaf etdirilməsinin prinsip, imkan və yolları araşdırılır.

Nəticə: Fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərdə nəzəri biliklərin tətbiqi şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir, onlarda tədqiqatçılıq bacarığını formalaşdırır.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində ümumiləşdirici dərslərdən istifadənin imkan və yollarına dair metodik tövsiyələr verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova Z.Z. Biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərin təşkilinin imkan və yolları. Bakı, 2004.
2. Hacıyeva H.M. və b. "Bitkilər" kursunun tədrisində ümumiləşdirici sxemlərdən istifadə. Bakı, 2011.
3. Hacıyeva H.M. və b. Ümumtəhsil məktəblərində zoologiyanın tədrisində ümumiləşdirici sxemlərdən istifadənin mənimsəməyə təsiri. Bakı, 2011.
4. Hacıyeva H.M. və b. Biologiyanın ümumiləşdirici sxemlərlə tədrisinin mənimsəməyə təsiri. Bakı, 2011.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 6, 7, 8, 9-cu sinif dərsləkləri

Г.Н. Новрузова, Г.Э. Гурбанова

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ НА ОБОБЩАЮЩИХ УРОКАХ ПО БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются особенности организации обобщающих уроков в процессе преподавания биологии в общеобразовательных школах. Указываются требования к организации обобщающих уроков в процессе преподавания биологии. Мотивируется актуальность раскрытия навыков учеников по обобщению и систематизации на обобщающих уроках по биологии, устанавливаются правила закрепления знаний. При этом раскрываются его методы, способы, формы и пути. Учителям даются методические рекомендации по проведению обобщения сначала малых частей объектов и событий, затем постепенно широких материалов, тем и наконец даются методические рекомендации по проведению обобщения в связи с единицей обучения. Методические разработки по шестому и седьмому классу, представленные в статье, оказывают содействия учителям при эффективной организации обобщающих уроков.

G.N. Novruzova, G.E. Gurbanova

DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING OF STUDENTS IN SUMMARIZING LESSONS OF GENERAL EDUCATION SCHOOL BIOLOGY

SUMMARY

Features of organization of summarizing lessons in teaching of biology in general education schools are studied in the article. Requirements given for organization of summarizing lessons in teaching of biology are shown here. Topicality of revealing of skills such as summarization and systematization to students in summarizing lessons from biology is grounded and orders of strengthening of skills are determined here. Its method, form and ways are clarified in this article. Methodical recommendations on conduction of summarization of small and regularly extended materials of object and events, their topics and consequently teaching unit are given to teachers. Methodical processing on sixth and seventh grades issued in the article will aid and support teacher in efficient organization of summarizing lessons.

Redaksiyaya daxil olub: 18.01.2018